

O‘ZBEK TILIDA METAFORANING IFODALANISHI

Ilmiy rahbar: Burxanova Mashxuraxon Muhammad qizi

Yodgoraliyeva Muxarramoy Oybek qizi

O‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs, 24.90-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20799045>

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilida metaforaning ifodalanish xususiyatlari, uning lingvistik tabiati hamda badiiy va nutqiy faoliyatdagi o‘rni tahlil qilinadi. Metafora tilning tasviriy imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim semantik vosita sifatida qaraladi. Tadqiqotda metaforaning nazariy asoslari, o‘zbek tilidagi asosiy turlari, kognitiv xususiyatlari hamda badiiy matnlardagi funksional vazifalari yoritiladi. Shuningdek, metaforaning milliy tafakkur va madaniyat bilan bog‘liqligi misollar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: metafora, semantika, ko‘chma ma‘no, kognitiv tilshunoslik, obrazlilik, badiiy nutq, konseptual metafora, o‘zbek tili.

Kirish

Til inson tafakkurining mahsuli sifatida borliqni aks ettirishning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Inson atrofidagi olamni anglash va tasvirlash jarayonida turli lingvistik vositalardan foydalanadi. Ana shunday vositalardan biri metafora bo‘lib, u tilning obrazlilik va ta’sirchanlik xususiyatlarini namoyon etishda muhim o‘rin tutadi. Metafora qadimdan tilshunoslik, adabiyotshunoslik va falsafaning tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. Zamonaviy tilshunoslikda esa u nafaqat badiiy tasvir vositasi, balki inson tafakkurining muhim mexanizmi sifatida talqin qilinmoqda.

Metafora yunoncha *metaphora* so‘zidan olingan bo‘lib, “ko‘chirish”, “bir narsaning nomini ikkinchi narsaga o‘tkazish” ma’nolarini anglatadi. Tilshunoslikda metafora bir predmet yoki hodisaning nomini ular o‘rtasidagi o‘xshashlik asosida boshqa predmet yoki hodisaga ko‘chirish natijasida yuzaga keladigan ma‘no hodisasi sifatida izohlanadi. O‘zbek tilida metaforalar xalqning dunyoqarashi, madaniyati va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Metaforaning lingvistik mohiyati

Metafora tilning semantik taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydi. So‘z ma’nolarining kengayishi va yangi ma’nolarning yuzaga kelishi ko‘pincha metaforik ko‘chish orqali amalga oshadi. Masalan, **tog‘ etagi, stol oyog‘i, hayot yo‘li, vaqt oqimi** kabi birikmalarda predmetlarning ayrim belgilari o‘xshashlik asosida boshqa tushunchalarga ko‘chirilgan.

Metafora insonning borliqni idrok etish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq. Inson yangi va murakkab tushunchalarni o‘ziga tanish bo‘lgan hodisalar orqali anglaydi. Shu sababli metafora nafaqat til hodisasi, balki tafakkur hodisasi sifatida ham qaraladi. Kognitiv tilshunoslikda metafora insonning konseptual tizimini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida talqin qilinadi.

Masalan, **“hayot – yo‘l”** konseptual metaforasi asosida **“hayot yo‘li”, “hayot chorrahasi”, “to‘g‘ri yo‘ldan yurmoq”** kabi ko‘plab ifodalar shakllangan. Bu holat metaforaning inson tafakkuridagi konseptual asoslarini namoyon etadi.

O‘zbek tilidagi metafora turlari

O‘zbek tilida metaforalar turli mezonlar asosida tasniflanadi. Ularning eng keng tarqalgan turlari quyidagilardan iborat:

1. Leksik metaforalar

Leksik metaforalar til taraqqiyoti jarayonida umumxalq tiliga singib ketgan metaforalardir. Bunday metaforalar kundalik nutqda faol qo'llanadi va ko'pincha o'zining obrazlilik xususiyatini yo'qotgan bo'ladi.

Masalan:

- daraxtning **shoxi**;
- daryoning **og'zi**;
- tog'ning **etagi**;
- stolning **oyog'i**.

Ushbu birliklarda inson tanasi yoki boshqa predmetlarga xos belgilar boshqa obyektlarga ko'chirilgan.

2. Badiiy metaforalar

Badiiy metaforalar yozuvchi yoki shoir tomonidan individual tarzda yaratiladi. Ular yuqori darajadagi obrazlilik va estetik ta'sirchanlikka ega bo'ladi.

Masalan:

Quyosh oltin sochlarini yer uzra yoydi.

Mazkur misolda quyosh inson qiyofasida tasvirlanib, tabiat manzarasining poetik tasviri yaratilgan.

3. Konseptual metaforalar

Konseptual metaforalar inson tafakkurining muayyan modellarini aks ettiradi. Bunda bir konsept boshqa konsept orqali tushuniladi.

Masalan:

- **Vaqt – boylik**
 - vaqtni tejamoq;
 - vaqtni sarflamoq;
 - vaqtni yo'qotmoq.
- **Hayot – sayohat**
 - hayot yo'li;
 - hayot manzili;
 - hayot chorrahasi.

Bu metaforalar insonning mavhum tushunchalarni konkret tajriba asosida anglashini ko'rsatadi.

Metaforaning badiiy matndagi vazifalari

Metafora badiiy asarlarda estetik ta'sirchanlikni oshiruvchi muhim vosita hisoblanadi. U obraz yaratish, qahramon ruhiyatini ochib berish, voqelikni ta'sirchan tasvirlash kabi vazifalarni bajaradi.

O'zbek adabiyotida metaforalardan keng foydalanilgan. Xususan, Alisher Navoiy, Bobur, Cho'lpon, Abdulla Oripov va Erkin Vohidov kabi ijodkorlar asarlarida metaforalar badiiy mahoratning muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

Masalan, Alisher Navoiyning she'riyatida yorning yuzi quyoshga, ko'zlari yulduzga, sochlari esa tun yoki zulfonga qiyoslanadi. Bunday metaforalar nafaqat obrazlilikni kuchaytiradi, balki asarning estetik qimmatini ham oshiradi.

Metaforaning yana bir muhim vazifasi o'quvchining tasavvurini faollashtirishdir. Muallif metafora orqali oddiy voqea-hodisani yangi va kutilmagan rakursda ko'rsatadi. Natijada matnning emotsional va estetik ta'siri kuchayadi.

Metafora va milliy tafakkur

Har bir xalqning metaforalari uning madaniyati, turmush tarzi va dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek tilidagi ko‘plab metaforalar xalqning tarixiy tajribasi va milliy qadriyatlarini aks ettiradi.

Masalan, o‘zbek tilida:

- **ko‘ngil ko‘zi;**
- **ko‘ngil uyi;**
- **ko‘ngil bog‘i;**
- **dil chirog‘i;**

kabi metaforik birikmalar keng qo‘llanadi. Ushbu metaforalarda insonning ichki dunyosi turli predmet va hodisalar orqali ifodalanadi.

Shuningdek, dehqonchilik madaniyati bilan bog‘liq metaforalar ham o‘zbek tilida keng uchraydi. Masalan, **mehnat mevasi, ilm urug‘i, yaxshilik niholi** kabi metaforalarda hayotiy tajriba va madaniy qadriyatlar aks etadi.

Bu holat metaforaning nafaqat lingvistik, balki lingvomadaniy hodisa ekanligini ham ko‘rsatadi.

Metaforaning kognitiv ahamiyati

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik metaforani inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida talqin qiladi. Inson murakkab va mavhum tushunchalarni konkret tajriba orqali tushunadi. Metafora aynan shu jarayonni ta‘minlaydi.

Masalan, inson hissiyotlarini ifodalashda ko‘pincha harorat bilan bog‘liq metaforalardan foydalanadi:

- iliq munosabat;
- sovuq qarash;
- qizg‘in bahs.

Bu yerda emotsional holatlar fizik tajriba asosida anglanmoqda. Demak, metafora insonning olam haqidagi bilimlarini tartibga soluvchi muhim kognitiv vosita hisoblanadi.

Xulosa

Metafora o‘zbek tilining semantik va stilistik tizimida muhim o‘rin egallaydi. U so‘z ma’nolarining kengayishiga xizmat qiluvchi lingvistik hodisa bo‘lish bilan birga, inson tafakkurining konseptual mexanizmlaridan biri sifatida ham namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilidagi metaforalar xalqning milliy dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va tarixiy tajribasini aks ettiradi.

Badiiy matnlarda metafora obrazlilik va estetik ta’sirchanlikni kuchaytirsa, kundalik nutqda murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli tarzda ifodalash imkonini beradi. Shu sababli metaforani lingvosemantik, kognitiv va lingvomadaniy jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Safarov Sh. **Kognitiv tilshunoslik**. – Toshkent: Akademnashr, 2006.
2. Mahmudov N. **Til va nutq**. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013.
3. Yo‘ldoshev B. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikologiyasi**. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Lakoff G., Johnson M. **Metaphors We Live By**. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Kövecses Z. **Metaphor: A Practical Introduction**. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
6. Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati**. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
7. Nurmonov A. **Tilshunoslik nazariyasi**. – Toshkent: Sharq, 2008.